Literatuurgeschiedenis Duits

Van de vroege middeleeuwen tot de hedendaagse literatuur: stromingen, kenmerken, schrijvers en belangrijke werken in één overzicht.

Overzicht

01 Frühes Mittelalter
02 Hohes Mittelalter
03 Spätes Mittelalter
04 Renaissance, Humanismus, Reformation
05 Barock
06 Aufklärung
07 Empfindsamkeit, Pietismus
08 Sturm und Drang
09 Klassik
10 Romantik
11 Poetischer Realismus
12 Naturalismus
13 Expressionismus
14 Neue Sachlichkeit
15 Drittes Reich
16 1945 - 1989
17 Postmodernisme en literatuur na 1989

01 Frühes Mittelalter

750-1170

Kern: Religieuze teksten staan centraal. Daarnaast zijn resten van oudgermaanse heldendichtkunst bewaard, zoals de Merseburger Zaubersprüche en het Hildebrandslied.

Overzicht

Literatuur

Vooral religieuze teksten; daarnaast oudgermaanse dichtkunst.

Belangrijke werken

Merseburger Zaubersprüche en Hildebrandslied.

Kenmerk

Germaanse heldenliederen lopen meestal tragisch af; een formeel kenmerk is stafrijm (alliteratie).

Uitgebreid overzicht

De literatuur uit deze periode bestaat hoofdzakelijk uit religieuze teksten. Maar er zijn ook resten van de oudgermaanse dichtkunst bewaard gebleven zoals de Merseburger Zaubersprüche en het Hildebrandslied. In dit laatste wordt het gevecht tussen een vader en zijn zoon (die zijn vader niet herkent) beschreven. Het slot ontbreekt, maar uit andere bronnen weten we dat de zoon gedood wordt. De germaanse heldenliederen liepen meestal tragisch af. Een formeel kenmerk is het stafrijm (alliteratie).

Kort onthouden

- vooral religieuze teksten
- oudgermaanse heldendichtkunst
- Hildebrandslied
- stafrijm / alliteratie

02

Hohes Mittelalter

1170-1300

Kern: Onder invloed van het opkomende ridderdom ontstaat naast geestelijke literatuur een wereldlijke ridderlijke dichtkunst. Trouw, moed en zin in avontuur zijn belangrijke deugden.

Overzicht

Kern

Wereldlijke ridderdichtkunst naast geestelijke dichtkunst.

Ridderlijke deugden

Trouw, moed en zin in avontuur.

Auteurs en werken

Hartmann von Aue - Erec en Iwein; Wolfram von Eschenbach - Parzival; Gottfried von Strassburg - Tristan und Isolde; daarnaast het Nibelungenlied en de minneliederen van Walther von der Vogelweide.

Uitgebreid overzicht

Naast de geestelijke dichtkunst ontwikkelt zich onder invloed van het opkomende ridderdom een wereldlijke dichtkunst. Kenmerkend daarvoor zijn de ridderlijke deugden: trouw, moed en zin in avontuur.

Hoofdvertegenwoordigers zijn:

> Hartmann von Aue (ca. 1160 – ca. 1220) met Erec en Iwein
>
> Wolfram von Eschenbach (ca. 1170 – ca. 1220) met Parzival
>
> Gottfried von Strassburg (ca. 1160 – ca. 1210) met Tristan und Isolde
>
> Het Nibelungenlied, waarvan de schrijver onbekend is, ademt nog geheel de oudgermaanse geest.

De grootste dichter van minneliederen is Walther von der Vogelweide (ca. 1170 – ca. 1230).

Kort onthouden

- opkomst van wereldlijke ridderdichtkunst
- trouw, moed en avontuur
- Parzival en Tristan und Isolde
- Walther von der Vogelweide als belangrijke minnedichter

03 Spätes Mittelalter

1300 – 1550

Kern: Het ridderdom verliest invloed en het burgerdom wordt belangrijker. De dichtkunst ontwikkelt zich meer tot volkskunst.

Overzicht

Maatschappelijke verandering

Geldeconomie en buskruit verminderen de invloed van het ridderdom; het burgerdom wordt belangrijker.

Literatuur

Volkslied en Meistergesang worden kenmerkend.

Belangrijke auteur

Hans Sachs met kluchten en vastenavondspelen.

Uitgebreid overzicht

Door de ontwikkeling van de geldeconomie en de ontdekking van het buskruit verliest het ridderdom aan invloed en wordt het burgerdom belangrijk. De dichtkunst wordt ‘volkskunst’: Volkslied en Meistergesang. De belangrijkste auteur uit deze periode is Hans Sachs (1494-1576) met zijn kluchten en vastenavondspelen.

Kort onthouden

- minder invloed van het ridderdom
- opkomst van het burgerdom
- Volkslied en Meistergesang
- Hans Sachs

04 Renaissance, Humanismus, Reformation

1470-1600

Kern: De mens wordt zich sterker bewust van eigen verantwoordelijkheid, wetenschap en ontdekkingsreizen verbreden de horizon en de cultuur van de oudheid wordt herontdekt.

Overzicht

Mensbeeld

Meer nadruk op eigen verantwoordelijkheid; de kerk is niet langer de enige autoriteit.

Ontwikkelingen

Wetenschap, ontdekkingsreizen en herontdekking van de oudheid verbreden de horizon.

Belangrijk

Martin Luther is doorslaggevend op geestelijk en taalkundig gebied; Der Ackermann aus Böhmen geldt als een vroeg werk van deze periode.

Uitgebreid overzicht

De mens wordt zich bewust van zijn eigen verantwoordelijkheid en ziet de kerk niet meer als enige autoriteit. Wetenschap en ontdekkingsreizen verbreden de horizon van de mens. Men ontdekt de cultuur van de oudheid weer.

Op geestelijk en taalkundig gebied zijn de hervormingen van Martin Luther (1483-1546) doorslaggevend.

Der Ackermann aus Böhmen (ca. 1400) van Johannes von Tepl (ca. 1350 – ca. 1415) ziet men algemeen als eerste werk van deze periode.

Kort onthouden

- eigen verantwoordelijkheid van de mens
- herontdekking van de oudheid
- wetenschap en ontdekkingsreizen
- Martin Luther

05

Barock

1600-1700

Kern: De barok wordt gekenmerkt door sterke tegenstellingen: levensvreugde tegenover het besef van vergankelijkheid, beïnvloed door oorlog en pest.

Overzicht

Tegenstelling

Levensvreugde staat tegenover het besef dat alles vergankelijk is.

Historische achtergrond

Godsdienstoorlogen, vooral de Dertigjarige Oorlog, en pestepidemieën beïnvloeden de periode.

Auteurs

Andreas Gryphius en H.J.Ch. von Grimmelshausen, met Der abenteuerliche Simplicissimus.

Uitgebreid overzicht

Deze periode kenmerkt zich door haar tegenstellingen: enerzijds een enorme levensvreugde en anderzijds het zich bewust zijn van de vergankelijkheid der dingen. Deze geesteshouding wordt beïnvloed door de godsdienstoorlogen (Dertigjarige Oorlog, 1618-1648) en de pestepidemieën.

Belangrijke vertegenwoordigers zijn:

Gryphius (1616-1664), H.J.Ch. von Grimmelshausen (1622-1676) met zijn schelmenroman Der abenteuerliche Simplicissimus (1669)

Kort onthouden

- tegenstelling tussen levensvreugde en vergankelijkheid
- Dertigjarige Oorlog en pest
- Gryphius
- Grimmelshausen - Simplicissimus

06 Aufklärung

1700-1780

Kern: De Aufklärung stelt zelfstandig denken centraal: sapere aude. De mens moet zich door verstand en geweten laten leiden en niet door traditie of kerkelijk gezag.

Overzicht

Credo

Sapere aude: durf je eigen verstand te gebruiken.

Mensbeeld

Optimisme over opvoeding en scholing; de mens kan mondig en moreel beter worden.

Belangrijke denkers en auteurs

Immanuel Kant onderzoekt mogelijkheden en grenzen van het verstand; Lessing benadrukt humaniteit en tolerantie, onder andere in Nathan der Weise.

Uitgebreid overzicht

Het credo van deze stroming is: sapere aude! (durf je eigen verstand te gebruiken). De mens moet mondig worden door zich te laten leiden door zijn eigen geweten en niet door traditionele denkwijzen en de kerk. Men is optimistisch: alles is leerbaar en scholing leidt tot een moreel beter handelend mens. Dit optimisme werd gevoed door de stelling van Leibniz (1646-1716): dat wij op de beste van alle denkbare werelden leven. (Hiermee dreef Voltaire in zijn ‘Candide’ de spot.)

De belangrijkste filosoof in deze tijd is Immanuel Kant (1724-1804). Volgens hem is de Aufklärung (Verlichting) het ‘uitstijgen boven de staat van onmondigheid die de mens aan zichzelf te wijten heeft’. Hij keert zich tegen elk dogmatisme (ook van de Aufklärung) en onderzoekt in zijn geschriften zowel de mogelijkheden als de grenzen van het menselijk verstand. Het begin van de Aufklärung staat nog sterk onder invloed van het Franse classicisme met als hoofdvertegenwoordiger J. Ch. Gottsched (1700-1766).

Een van de bekendste schrijvers is G.E. Lessing (1729-1781). In zijn werken spelen humaniteit en tolerantie een beslissende rol. Voorbeeld hiervan is de ‘Ringparabel’ uit zijn toneelstuk Nathan der Weise: een ring, waaraan de kracht wordt toegeschreven zijn drager een goed mens te laten zijn, wordt steeds door de vader aan die zoon nagelaten, van wie hij het meeste houdt. Een vader die drie zonen heeft, die hem alle drie even lief zijn, laat twee duplicaten maken en geeft elke zoon een ring. Niemand weet meer welke de oorspronkelijke is. De zonen betwisten de echtheid van elkaars ringen en stappen naar de rechter. Deze bepaalt dat hun handelen moet uitwijzen wie de bezitter van de echte ring is. (Met de ringen bedoelde Lessing de drie wereldgodsdiensten: jodendom, christendom en islam.)

Met het toneelstuk Miss Sara Sampson (1755) heeft hij de eerste burgerlijke tragedie in Duitsland geschreven.

Kort onthouden

- sapere aude
- zelfstandig denken en mondigheid
- Kant
- Lessing - humaniteit en tolerantie

07

Empfindsamkeit, Pietismus

1740-1780

Kern: Als reactie op de sterke nadruk op het verstand krijgt het gevoel opnieuw meer plaats. Zo ontstaan Empfindsamkeit en Pietismus.

Overzicht

Reactie op de Aufklärung

Het verstand alleen wordt als onbevredigend ervaren; gevoel krijgt meer nadruk.

Invloeden

Engelse literatuur en middeleeuwse mystiek spelen een rol.

Vertegenwoordigers

Matthias Claudius en F.G. Klopstock.

Uitgebreid overzicht

De eenzijdige nadruk die op het verstand werd gelegd, voelde men al gauw als onbevredigend en men liet weer meer het gevoel spreken. Zo ontstonden onder invloed uit Engeland (Sterne en Young) en de middeleeuwse mystiek twee stromingen die men Empfindsamkeit en Pietismus heeft genoemd. Belangrijkste vertegenwoordigers van deze stromingen zijn M. Claudius (1740-1815) en F.G. Klopstock (1724-1803).

Kort onthouden

- meer aandacht voor gevoel
- reactie op eenzijdige nadruk op verstand
- Engelse en mystieke invloeden
- Claudius en Klopstock

08 Sturm und Drang

1767-1785

Kern: Sturm und Drang legt nadruk op gevoel, natuur, persoonlijke vrijheid en het oorspronkelijke genie van de kunstenaar. Goethe en Schiller zijn centrale auteurs.

Overzicht

Idealen

Gevoel, natuur en vooral vrijheid staan centraal.

Kunstenaarsbeeld

De kunstenaar schept vanuit originaliteit en genie, niet vanuit vaste regels; Shakespeare geldt als groot voorbeeld.

Auteurs en werken

Goethe - Götz von Berlichingen en Die Leiden des jungen Werthers; Schiller - Die Räuber en Kabale und Liebe.

Uitgebreid overzicht

Deze stroming, plus de daaropvolgende Klassik en Romantik, worden door één kunstenaar gedomineerd, namelijk door Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832). Hij had zo'n grote invloed op de periode van 1770 tot 1832, dat men ook wel spreekt van de 'Geist der Goethezeit'. De naam van de stroming werd ontleend aan een toneelstuk van F.M. Klinger, dat eerst Der Wirr-Warr heette, maar door een tijdgenoot omgedoopt werd tot Sturm und Drang.

Behalve dat men de nadruk legt op gevoel en de voorkeur geeft aan natuur boven cultuur (onder invloed van Rousseau), is het idee van de vrijheid doorslaggevend. Niet alleen vrijheid op politiek en godsdienstig gebied, maar vooral in het persoonlijke leven. De mens moet zich vrij en ongehinderd kunnen ontwikkelen. Vooral voor de kunstenaar geldt dat hij zonder gebruikmaking van regels, maar door zijn originaliteit, zijn genie, een kunstwerk tot stand moet laten komen. Het grote voorbeeld wordt Shakespeare. J.G. Herder (1744-1803) bewonderde Shakespeare en droeg ertoe bij dat diens werk in Duitsland als voorbeeld werd gezien. Volgens Herder is kunst en poëzie niet het bezit van de geleerden (zoals men in de Aufklärung meende), maar van het gehele volk. Ware en natuurlijke poëzie vindt men volgens hem bij Homerus, Shakespeare en in het volkslied. Hierdoor worden nationale gevoelens aangewakkerd. De Sturm und Drang bestaat uit een groep voornamelijk jonge kunstenaars, die zich verzet tegen de willekeur van de vorsten (zonder direct revolutionair te willen zijn) en tegen maatschappelijke conventies.

J.W. von Goethe (1749-1832): Götz von Berlichingen (1773), het verhaal van de ruwe, maar oprechte en trouwe ridder Götz, die het slachtoffer wordt van intriges en verraad. Clavigo (1774), een verhaal waarin een trouweloze minnaar de dood vindt aan het graf van zijn geliefde.

F. Schiller (1759-1805): Die Räuber (1781), broedertwist. Franz maakt zijn oudere broer Karl zwart bij hun vader, waarna Karl de (‘edele’) leider wordt van een roversbende. Hij komt tot inkeer en levert zich over aan het gerecht. Kabale und Liebe (1784), tragische liefdesrelatie tussen een adellijke jongeman en een meisje van burgerlijke afkomst.

Andere belangrijke werken zijn o.a.: Die Zwillinge (1776) van F.M. Klinger (1752-1831) en Die Soldaten (1776) van J.M.R. Lenz (1751-1792).

Naast de min of meer heldhaftige figuren uit bovenstaande werken, kent men in de Sturm und Drang (onder invloed van de Empfindsamkeit) de zwakke held, die speelbal is van zijn stemmingen (‘himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt’) en zich overgeeft aan zelfmedelijden en melancholie (‘Weltschmerz’). Zo’n type is de hoofdfiguur uit de briefroman Die Leiden des jungen Werthers (1774) van Goethe. Deze sterk autobiografische roman gaat over een driehoeksverhouding tussen Lotte, Albert en de zeer gevoelige Werther. Lotte en Albert zijn verloofd, en het verhaal eindigt voor Werther tragisch.

Geliefd thema in deze periode is ook de tragiek van de ongehuwde moeder, die onder druk van de maatschappelijke opvattingen haar kind vermoordt en daarna zelf veroordeeld wordt. Voorbeelden hiervan zijn Die Kindermörderin (1776) van H.L. Wagner (1747-1779) en de Gretchentragödie uit Faust I van Goethe.

Kort onthouden

- gevoel en natuur
- persoonlijke vrijheid
- genie boven regels
- Goethe en Schiller

09

Klassik

1786-1805

Kern: De Klassik zoekt harmonie tussen verstand en gevoel, plicht en neiging. Humaniteit en vrijwillige zelfbeperking staan centraal.

Overzicht

Ideaal

Harmonie tussen verstand en gevoel en tussen Pflicht en Neigung.

Filosofische basis

Kant en het ideaal van humaniteit; Griekse kunst geldt als belangrijk voorbeeld.

Hoofdauteurs

Goethe en Schiller; belangrijke werken zijn onder meer Faust, Iphigenie auf Tauris, Wilhelm Tell en Maria Stuart.

Uitgebreid overzicht

Deze stroming kan men als een synthese van Aufklärung en Sturm und Drang zien. Het doel is een harmonie te vinden tussen verstand en gevoel, tussen wat men moet doen (Pflicht) en wat men wil doen (Neigung). Centraal staat het ideaal van de ‘allesverzoenende menselijkheid’, de humaniteit. De hoogste vorm van vrijheid vindt de mens daarin, dat hij zichzelf grenzen stelt (In der Beschränktheit zeigt sich der Meister). De filosofische basis voor dit idealisme vormen de werken van I. Kant (1724-1804). In zijn Kritik der reinen Vernunft (1781) twijfelt hij eraan of het wel mogelijk is de werkelijkheid te zien zoals deze ook is (das Ding-an- sich). In Kritik der praktischen Vernunft (1788) stelt hij, dat de mens zijn handelen vrijwillig moet onderwerpen aan een zedelijke norm (kategorischer Imperativ). In Kritik der Urteilskraft (1790) ontvouwt Kant zijn ideeën op het gebied van de esthetica, waarin hij de Griekse kunst tot ‘eeuwig’ voorbeeld stelt.

Ook J.J. Winckelmann (1717-1768) draagt met zijn kwalificatie van de Griekse kunst als ‘edle Einfalt und stille Größe’ ertoe bij, dat men in haar de hoogst bereikbare vorm van kunst ziet.

Deze periode wordt door twee schrijvers gedragen: J.W. von Goethe (1749-1832) en F. Schiller (1759-1805). Hun vriendschap duurde van 1794 tot de dood van Schiller in 1805 en was voor beiden zeer vruchtbaar. Door hun werken beleefde de Duitse literatuur rond 1800 een hoogtepunt.

Het meest bekende werk van Goethe is ongetwijfeld Faust (deel I, 1808; deel II, postuum 1832), waar hij zijn hele leven aan gewerkt heeft. Hoofdfiguur is de geleerde Faust, die door zijn niet te stillen honger naar kennis een verbond met de duivel aangaat. Als zijn honger gestild is en hij de woorden ‘Verweile Augenblick, du bist so schön’ zegt, zal zijn ziel aan de duivel Mephisto vervallen. Gretchen, een jong onschuldig meisje voor wie Faust, na een verjongingskuur, liefde heeft opgevat, wordt slachtoffer van dit pact (Gretchentragödie). Faust houdt stand en in het tweede (moeilijk te interpreteren) deel vindt hij verlossing (‘Wer immer strebend sich bemüht, den können wir erlösen’).

Naast vele gedichten en ballades schreef Goethe nog de volgende belangrijke werken van de klassieke periode:

Iphigenie auf Tauris (1787), een toneelstuk dat hij in 1779 in proza schreef en na zijn plotselinge reis naar Italië (in 1786) in verzen heeft herschreven. In dit werk vindt het humaniteitsideaal zijn hoogtepunt.

Egmont (1788) behandelt het tragische lot van de Nederlandse vrijheidsstrijder graaf van Egmont.

Torquato Tasso (1790) toont deze Italiaanse dichter in het spanningsveld van zijn kunstenaarschap en zijn omgeving. Behalve deze toneelstukken voltooide Goethe ook nog een roman: Wilhelm Meisters Lehrjahre (1795).

Schiller had als historicus een voorliefde voor historische thema’s, getuige zijn toneelstukken Wallenstein (1798), Maria Stuart (1800) en Die Jungfrau von Orleans (1801). Zijn bekendste toneelstuk is Wilhelm Tell (1804), dat de niet-historische Tell, een Zwitserse vrijheidsheld, tot onderwerp heeft. Schiller is in zijn werken (ook in de gedichten) meer belerend, moraliserend dan Goethe. Zijn opvoedkundige bedoelingen springen meer in het oog.

Twee schrijvers die men noch bij de Klassik, noch bij de volgende stroming de Romantik kan indelen, zijn F. Hölderlin (1770-1843) en H. von Kleist (1777-1811). Hölderlin was een groots dichter, die zijn vormvoorbeelden uit de Griekse literatuur haalde. Tragisch is dat hij meende het oude Griekenland in zijn tijd te kunnen laten herleven, een streven dat tot zijn krankzinnigheid leidde.

Heinrich von Kleist is eveneens een tragische figuur. Hij schreef schitterende verhalen en toneelstukken in een zeer bijzondere stijl. Maar in zijn tijd oogstte hij niet het succes dat hij verwachtte en hij overleed in 1811.

Kort onthouden

- harmonie tussen verstand en gevoel
- humaniteit
- Kant en de Griekse kunst als inspiratie
- Goethe en Schiller

10

Romantik

1785-1830

Kern: De romantiek zoekt het oneindige en onbereikbare. Gevoel, fantasie, natuur en een geïdealiseerd beeld van de middeleeuwen zijn belangrijk.

Overzicht

Kern

Vlucht uit de werkelijkheid en verlangen naar het oneindige en onbereikbare.

Kenmerken

Gevoel, fantasie en natuur; de natuur werkt als spiegel van het innerlijk.

Genres en auteurs

Sprookje, novelle en lyriek; onder anderen Novalis, Tieck, de gebroeders Grimm, Eichendorff en E.T.A. Hoffmann.

Uitgebreid overzicht

De romantiek is een vlucht uit de werkelijkheid, een zoeken naar het oneindige, een hunkeren naar het onbereikbare. Gevoel en fantasie zijn de sleutelwoorden. Men idealiseert de middeleeuwen als een tijd waarin de mensen gelukkiger leefden, meer verbonden waren met de natuur. De romanticus ziet de natuur als een spiegel van zijn innerlijk, zij heeft een magische invloed op de mens. Geliefde genres zijn het sprookje, de novelle en de lyriek.

De vroege romantiek is meer theoretisch ingesteld met schrijvers als Novalis (1772-1801) en L. Tieck (1773-1853). De latere romantiek is veel productiever. Achim von Arnim (1781-1831) en Clemens Brentano (1778-1842) verzamelen volksliederen in Des Knaben Wunderhorn (1805-1808). De gebroeders Grimm (Jacob, 1785-1863, en Wilhelm, 1786-1859) geven de wereldberoemde Kinder- und Hausmärchen (vanaf 1812) uit.

J. von Eichendorff (1788-1857) schreef het meest gelezen werk uit de romantiek, Aus dem Leben eines Taugenichts (1826).

Een markant schrijver is E.T.A. Hoffmann (1776-1822). In zijn verhalen en romans wordt de mens door demonische krachten geleid en verleid. Zijn werk was van grote invloed op de Amerikaanse schrijver E.A. Poe. Das Fräulein von Scudérie (1819) is een soort detectiveverhaal over een goudsmid, die zijn opdrachtgevers vermoordt, omdat hij geen afstand kan doen van zijn werkstukken. Die Elixiere des Teufels (1815) is het verhaal van een monnik, die door zijn hartstocht een misdadiger wordt.

Na de Romantik worden vaak twee stromingen onderscheiden: Biedermeier en Junges Deutschland. De dichters koesteren nog de ideeën en opvattingen van de Klassik en Romantik en houden zich afzijdig van de realiteit. Vertegenwoordigers van Biedermeier (1820-1850) zijn o.a. A. von Droste- Hülshoff (1797-1848), F. Grillparzer (1791-1872), E. Mörike (1804-1875) en A. Stifter (1805-1868).

De vertegenwoordigers van Das Junge Deutschland (1830-1850) zijn politiek geëngageerde jonge schrijvers, die zich tegen de gevolgen van het Congres van Wenen (1814-1815), waar de oude machtsverhoudingen in ere hersteld werden, keren. Geïnspireerd door de Julirevolutie van 1830 in Parijs, keert men zich tegen iedere vorm van onderdrukking en beknotting. Men eist een grondwet en vrijheid van meningsuiting en neemt de strijdkreten van de Franse Revolutie (liberté, égalité et fraternité) over.

Heinrich Heine (1797-1856) is bekend geworden door zijn romantische gedichtenbundel Buch der Lieder (1827), waarin Die Lorelei. Zijn latere werk en het feit dat hij zich in 1831 in Parijs vestigde om de censuur te ontlopen, maakten hem in Duitsland omstreden. In zijn reisverhalen (Die Harzreise, 1826; Deutschland, Ein Wintermärchen, 1844) geeft hij onverholen kritiek op personen en sociale en politieke misstanden. Maar ondanks die kritiek heeft hij in zijn werk steeds zijn liefde voor Duitsland laten blijken.

Een echte revolutionair is Georg Büchner (1813-1837). Als student was hij lid van een radicale vrijheidsbeweging. In zijn Der Hessische Landbote (1834) komt hij op voor de onderdrukten in Hessen en moet, om aan arrestatie te ontsnappen, naar Straatsburg vluchten. Daar studeert hij af. Verdere werken zijn Dantons Tod (1835), drama van een Franse revolutionair, die gelaten zijn einde aanvaardt. Woyzeck (geschreven 1836/37, postuum gepubliceerd in 1879), een vroeg sociaal drama in de Duitse literatuur, en Lenz (1839), een verhaal over de Sturm und Drang-dichter J.M.R. Lenz (1751-1792), die aan een geestesziekte overleed.

Kort onthouden

- gevoel en fantasie
- verlangen naar het oneindige
- natuur als spiegel van het innerlijk
- sprookje, novelle en lyriek

11 Poetischer Realismus

1850-1890

Kern: Het Poetisch Realisme beschrijft de burgerlijke werkelijkheid realistisch, maar vaak met een verzachtende of poëtische blik. Novelle en roman zijn geliefde genres.

Overzicht

Achtergrond

Industrialisering, technische ontwikkeling en groeiend burgerlijk nationaal bewustzijn; tegelijk armoede door het opkomende kapitalisme.

Stijl

Kritisch maar vaak relatief positief: de werkelijkheid wordt als het ware door een 'roze bril' bekeken.

Auteurs

Gottfried Keller, Theodor Fontane, Theodor Storm, Wilhelm Raabe, Wilhelm Busch en C.F. Meyer.

Uitgebreid overzicht

De voortschrijdende industrialisering en verdere ontwikkeling van de techniek vergroten de welvaart en het nationale bewustzijn van de burgerlijke klasse. Tegelijk verarmen brede lagen van de bevolking door het opkomende kapitalisme. (Marx en Engels: ‘Het communistisch manifest’, 1848). Over het algemeen kijkt men, ondanks veel kritiek op maatschappelijke ontwikkelingen, positief tegen het leven aan. Men kijkt als het ware door een ‘roze bril’ (vandaar ‘poëtisch’ realisme). De geliefde genres in deze tijd zijn de novelle en de roman.

Met name Gottfried Keller (1819-1890) en Theodor Fontane (1819-1898) zijn de optimisten. Laatstgenoemde valt op door zijn beschrijving van de positie van de vrouw in zijn tijd (Cécile, 1886; Irrungen, Wirrungen, 1887; Frau Jenny Treibel, 1892 en Effi Briest, 1894).

Meer pessimistisch ingesteld zijn Theodor Storm (1817-1888), W. Raabe (1831-1910) en W. Busch (1832-1908), die met zijn moraliserende humoristische ‘plaatjes met een praatje’ de grondlegger van de moderne strips genoemd kan worden (Max und Moritz, 1865). Zij staan meer onder invloed van de filosoof A. Schopenhauer (1788-1860), die het leven ziet als een tranendal, waaruit slechts voor korte momenten door de kunst ontsnapt kan worden, of door helemaal niets meer te verlangen (Die Welt als Wille und Vorstellung, 1818 en 1844).

Een schrijver die niet ongenoemd mag blijven is C.F. Meyer (1825-1898). Hij laat zijn verhalen uitsluitend in het verleden spelen (renaissance en reformatie).

Een belangrijke toneelschrijver is F. Hebbel (1813-1863). In het burgerlijke treurspel Maria Magdalena (1844) leiden burgerlijke bekrompenheid en vals eergevoel tot de ondergang van de hoofdpersoon.

Kort onthouden

- industrialisering en burgerlijke maatschappij
- realistische maar poëtisch verzachte blik
- novelle en roman
- Fontane, Keller en Storm

12

Naturalismus

1880-1900

Kern: Naturalistische schrijvers willen de sociale werkelijkheid zo precies mogelijk tonen. De mens wordt gezien als product van milieu en erfelijkheid.

Overzicht

Doel

Niet mooi schrijven, maar de waarheid en maatschappelijke misstanden precies laten zien.

Stijl en mensbeeld

Sekundenstil; de mens als product van milieu en erfelijkheid.

Vertegenwoordigers

Gerhart Hauptmann is de belangrijkste Duitse toneelschrijver van het naturalisme; ook Nietzsche is een invloedrijke filosoof uit deze tijd.

Uitgebreid overzicht

De schrijvers uit deze periode zijn zeer sociaal bewogen. Men komt op voor de verdrukten in de maatschappij. Men wil niet 'mooi' schrijven, maar de waarheid laten zien. Vandaar dat alles heel precies en gedetailleerd beschreven wordt (Sekundenstil). De naturalisten zien de mens als een product van milieu en erfelijkheid (onder invloed van het darwinisme en deterministische ideeën).

Het is vooral de toneelschrijver Gerhart Hauptmann (1862-1946), die in Duitsland triomfen viert. Beïnvloed door E. Zola en H. Ibsen schrijft hij o.a. Vor Sonnenaufgang (1889), Die Weber (1892) en Fuhrmann Henschel (1898).

Een belangrijk filosoof uit deze tijd is F. Nietzsche (1844-1900). In zijn Also sprach Zarathustra (1883) ontwikkelt hij het beeld van de mens als 'Übermensch', een hogere trap in de ontwikkeling van de mensheid. Het is een optimistisch en krachtig wezen dat onafhankelijk van de bestaande moraal zijn eigen weg zoekt en in het uiterste geval lachend ten onder gaat. Nietzsche keert zich tegen het christendom, liberalisme, socialisme en de democratie, omdat deze het 'zwakke' in de maatschappij beschermen. Hij ziet zijn tijd als één van decadentie en verval.

Wat de roman en het toneel betreft, houdt men zich aan een realistische beschrijvingswijze en er ontstaat, mede onder invloed van de theorieën van Sigmund Freud (1856-1939), wat men is gaan noemen de psychologische roman.

Thomas Mann (1875-1955) staat met zijn debuutroman Buddenbrooks (1901) nog sterk onder invloed van het naturalisme. In zijn latere werk wordt het conflict kunstenaar-burger belangrijk (bijv. Tristan, 1903; Tonio Kröger, 1903; Der Tod in Venedig, 1913). De taak van de kunstenaars is het leven te beschrijven en hij is daardoor niet in staat als een gewoon burger te leven. Na de machtsovername van Hitler vertrekt Mann naar Zwitserland en later naar Amerika. Na de oorlog keert hij naar Zwitserland terug. Hij ontving in 1929 de Nobelprijs voor de literatuur.

Bij Hermann Hesse (1877-1962) speelt het boeddhisme een belangrijke rol. Zijn vader was missionaris in Indië en zelf bezoekt hij dat land in 1911. Al zijn personages zijn op zoek naar een innerlijke harmonie. Ook hij ontving de Nobelprijs (1946). (Siddhartha, 1922; Der Steppenwolf, 1927; Narziss und Goldmund, 1930; Das Glasperlenspiel, 1943.)

Stefan Zweig (1881-1942) heeft belangstelling voor mensen, die zich in een abnormale geestestoestand (bijv. Schachnovelle, 1942) of in een voor hen beslissend moment in hun leven bevinden (bijv. Sternstunden der Menschheit, 1927). In Die Welt von gestern beschrijft hij de tijd voor 1914, een tijd die ook hij niet kon vergeten. Hij vlucht in 1938 naar Engeland, en woont vanaf 1941 in Brazilië waar hij in 1942 overlijdt.

Arthur Schnitzler (1862-1931) schreef romans en toneelstukken. Hij schetst, psychologisch trefzeker, het leven van de gegoede burger en de adel in het decadente Wenen van rond de eeuwwisseling. (Anatol, 1893; Liebelei, 1895; Reigen, 1900; Der Weg ins Freie, 1908.)

Kort onthouden

- sociale betrokkenheid
- zeer precieze beschrijving / Sekundenstil
- milieu en erfelijkheid
- Gerhart Hauptmann

13 Expressionismus

1910-1930

Kern: Het expressionisme richt zich niet op uiterlijke werkelijkheid, maar op het wezen van de dingen zoals de kunstenaar dat ervaart. De beweging reageert op maatschappelijke crisis en dreigende chaos.

Overzicht

Kern

Weergave van innerlijke ervaring in plaats van uiterlijke werkelijkheid.

Taal en vorm

Vooral belangrijk in de lyriek: geladen, compacte taal en de zogenoemde expressionistische schreeuw.

Auteurs

Georg Trakl, Georg Heym, Ernst Stadler, Gottfried Benn en J.R. Becher; Franz Kafka wordt als belangrijke romanschrijver genoemd.

Uitgebreid overzicht

Deze stroming heeft veel gemeen met de 18de-eeuwse Sturm und Drangbeweging: een eveneens jonge groep kunstenaars keert zich tegen de maatschappelijke orde van dat moment. Men probeert het ‘wezen der dingen’, zoals de kunstenaar dit ervaart, weer te geven en niet uiterlijkheden. Men voorvoelt de dreigende chaos (Eerste Wereldoorlog) en probeert de mensheid dichter bij elkaar te brengen. De ‘ik’-literatuur wordt ‘wij’-literatuur. Zo heeft men in het drama niet meer met individuen te maken, maar met types, vertegenwoordigers van een bepaalde groep zonder individuele eigenschappen (bijv. E. Toller: Masse Mensch, 1920).

Zijn belangrijkste invloed heeft het expressionisme op het gebied van de lyriek. De taal wordt geladen en compact op het pathetische af. Men probeert zich zo gecomprimeerd mogelijk uit te drukken, hetgeen culmineert in de zogenaamde ‘expressionistische schreeuw’. Belangrijke dichters zijn Georg Trakl (1887-1914), Georg Heym (1887-1912), Ernst Stadler (1883-1914), Gottfried Benn (1886-1956) en J.R. Becher (1891-1958).

Als toneelschrijver mag Georg Kaiser (1878-1945) met zijn Die Bürger von Calais (1914), waarin het individu zich opoffert voor het algemene welzijn, niet ongenoemd blijven. Frank Wedekind (1846-1918) kan men, met zijn taboedoorbrekende toneelstukken als Frühlingserwachen (1891); Erdgeist (1895) en Die Büchse der Pandora (1904), als een voorloper van het expressionisme beschouwen.

De belangrijkste romanschrijver uit deze periode is Franz Kafka (1883-1924). Hij wordt gezien als de wegbereider van het surrealisme in de literatuur. Wat hem verbindt met het expressionisme is het ‘vader-zoon’-conflict. Kafka werd als Duitstalige jood in Praag geboren, hetgeen zijn isolement en dat van zijn romanfiguren wellicht zou kunnen verklaren. Het feit dat zijn vader in hem niet de zoon zag, die hij zich gewenst had, veroorzaakte bij Kafka een immens schuldgevoel en een enorm gebrek aan zelfvertrouwen. Tijdens zijn leven publiceerde hij slechts een aantal verhalen en hij verzocht zijn vriend Max Brod dan ook, zijn werk na zijn dood te willen vernietigen, hetgeen Brod gelukkig naliet. In zijn romans en verhalen is de mens steeds aan anonieme machten overgeleverd, waartegen hij zich niet kan verzetten en waartegen hij het moet afleggen. (Die Verwandlung, 1915; Der Prozess, 1925; Das Schloss, 1926; Amerika, 1927.)

Kort onthouden

- innerlijke ervaring centraal
- reactie op maatschappelijke chaos
- geladen en compacte lyriek
- Trakl, Heym, Benn en Kafka

14 Neue Sachlichkeit

1918-1933

Kern: Na de Eerste Wereldoorlog ontstaat behoefte aan objectiviteit en een nuchtere blik op de werkelijkheid. Bertolt Brecht ontwikkelt het epische theater.

Overzicht

Kern

Objectiviteit en nuchtere beschrijving van de realiteit.

Belangrijke auteurs

Carl Zuckmayer, E.M. Remarque, Erich Kästner en Hans Fallada.

Brecht

Episches Theater met Verfremdungseffekte: het publiek moet afstand houden, nadenken en stelling nemen.

Uitgebreid overzicht

Na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) ontstaat er weer een behoefte aan objectiviteit en een nuchter bekijken van de realiteit. De belangrijkste vertegenwoordigers hiervan zijn Carl Zuckmayer (1896-1977), E.M. Remarque (1898-1970), Erich Kästner (1899-1974) en Hans Fallada (1893-1947).

Op het gebied van het toneel is Bertolt Brecht (1898-1956) belangrijk. Hij probeert de toeschouwer zich steeds bewust te laten zijn van zijn eigen situatie en stelling te nemen ten aanzien van hetgeen op het toneel gezegd wordt. Vandaar dat hij zijn toneel ‘episches Theater’ noemt. Hij wil zijn publiek iets leren en tot nadenken dwingen. Om dat te bereiken, bedient hij zich van zogenaamde ‘Verfremdungseffekte’: bijv. door de spanning uit het verhaal weg te nemen door de afloop reeds te vertellen, door gebruik te maken van schelle muziek en zang en door een miniem gebruik van decor. (Die Dreigroschenoper, 1928; Mutter Courage und ihre Kinder, 1939; Der gute Mensch von Sezuan, 1941; Der kaukasische Kreidekreis, 1948.)

Kort onthouden

- nuchterheid en objectiviteit
- reactie op de Eerste Wereldoorlog
- Remarque, Kästner en Fallada
- Brecht - episches Theater en Verfremdung

15 Drittes Reich

Kern: Tijdens het Derde Rijk wordt literatuur streng door het naziregime gereguleerd. De tekst onderscheidt Exilliteratur, Innere Emigration, antifascistische verzetsliteratuur en Blut-und-Boden-literatuur.

Overzicht

Exilliteratur

Auteurs vluchten uit Duitsland en zetten vanuit het buitenland hun literaire verzet voort.

Innere Emigration en verzet

Sommige schrijvers blijven in Duitsland en leveren indirect kritiek; andere verzetsliteratuur is openlijk antifascistisch en wordt clandestien verspreid.

Blut und Boden

Literatuur die de nazi-ideologie ondersteunt en als propagandamiddel functioneert.

Uitgebreid overzicht

Gedurende de heerschappij van het Derde Rijk (1933-1945) werd de Duitse literatuur streng gereguleerd door het nazi-bewind. Schrijvers die zich tegen het regime verzetten, werden achtervolgd, gedetineerd of gedwongen te vluchten. De literaire productie uit deze tijd wordt onderverdeeld in vier hoofdcategorieën:

De "Exilliteratur" omvat werken van auteurs die Duitsland ontvluchtten om aan de nazi-onderdrukking te ontsnappen. Prominente figuren zoals Alfred Döblin, Bertolt Brecht en de Mann-familie zetten vanuit het buitenland hun literaire strijd tegen het fascisme voort.

De "Innere Emigration" vertegenwoordigt schrijvers die in Duitsland bleven en via hun werk subtiel kritiek leverden op het regime. Auteurs als Ernst Wiechert en Werner Bergengruen kozen voor apolitieke thema's of gebruikten symboliek en historische narratieven om hun afkeuring te uiten zonder direct in conflict te komen met de autoriteiten. Ze stonden onder nauw toezicht en liepen risico op vervolging.

De antifascistische verzetsliteratuur was openlijker in haar oppositie tegen het nazibewind. Schrijvers als Jan Petersen en Wolfgang Langhoff documenteerden het verzet en de wreedheden van het regime. Deze werken werden clandestien verspreid vanwege het verbod op openlijke publicatie. Petersens roman "Unsere Straße" en het in kamp Börgermoor ontstane lied "Die Moorsoldaten", waaraan Langhoff meewerkte zijn kenmerkende voorbeelden van deze ondergrondse literatuur.

De "Blut und Boden"-literatuur diende als propagandamiddel voor de nazi-ideologie. Deze werken promootten antisemitisme, verheerlijkten het zogenaamde Germaanse ras en rechtvaardigden oorlog. Boeken zoals "Volk ohne Raum" van Hans Grimm verdedigden Duitse imperialistische ambities en koloniale expansie. Deze literatuur kenmerkte zich door een afkeer van stedelijkheid, racistische denkbeelden en een geromantiseerd beeld van de Germaanse cultuur, vaak gepresenteerd in bombastische en pathetische taal.

Kort onthouden

- strenge controle door het naziregime
- Exilliteratur
- Innere Emigration en verzetsliteratuur
- Blut-und-Boden-literatuur als propaganda

16 1945 - 1989

Kern: Na 1945 staat de verwerking van de nazi-periode en de oorlog centraal. Trümmerliteratur probeert te begrijpen wat er is misgegaan en een nieuwe literatuur op te bouwen.

Overzicht

Trümmerliteratur

Literatuur van de naoorlogse 'puinhopen', gericht op verwerking en een nieuw begin.

Belangrijke namen

Wolfgang Borchert, Paul Celan, Günter Eich en Heinrich Böll; daarnaast speelt Gruppe 47 een belangrijke rol.

West en DDR

De periode omvat zowel belangrijke Westduitse auteurs als schrijvers uit de voormalige DDR, waaronder Jurek Becker, Stefan Heym, Uwe Johnson, Anna Seghers en Christa Wolf.

Uitgebreid overzicht

Door de nazi-periode verloor Duitsland het contact met de wereldliteratuur en kregen de werken van de geëmigreerde schrijvers (Exilliteratur) pas langzamerhand bekendheid in Duitsland. Men moest proberen op de puinhopen een nieuw Duitsland en een nieuwe literatuur te scheppen.

Deze literatuur draagt dan ook de toepasselijke naam Trümmerliteratur. Hierin probeert men te begrijpen en te verwerken wat er misgegaan is in Duitsland.

Belangrijkste vertegenwoordigers van de Trümmerliteratur zijn:

> W. Borchert (1921-1947) met Draußen vor der Tür (1947)
>
> Paul Celan (1920-1970) met o.a. het gedicht Todesfuge (1952).
>
> G. Eich (1907-1972).

Heinrich Böll (1917-1985) o.a. met vroege werken als Der Zug war pünktlich (1949), Und sagte kein einziges Wort (1953), Haus ohne Hüter (1954) en Das Brot der frühen Jahre (1955). Böll verwerft met zijn werk internationale faam met als beloning de Nobelprijs voor literatuur in 1972. Later hekelt hij de materialistische instelling van de Westduitsers in Die schwarzen Schafe (1951) en – hoewel hij zelf gelovig is – het katholicisme in Ansichten eines Clowns (1963). In Die verlorene Ehre der Katharina Blum (1974) stelt hij de verderfelijke invloed van de boulevardpers aan de kaak.

Een groep schrijvers met de naam Gruppe 47 ontmoet elkaar regelmatig en leest uit eigen werk. Daartoe behoren o.a. H.W. Richter (1908-1993), A. Andersch (1914-1980), H.M. Enzensberger (1929-2022), S. Lenz (1926-2014) en I. Bachmann (1926-1973).

Belangrijke Westduitse schrijvers uit de vorige eeuw zijn nog: ► Alfred Döblin (1887-1957) met Berlin Alexanderplatz (1929)

> Friedrich Dürrenmatt (1921-1990) met o.a. Der Richter und sein Henker (1952), Der Besuch der alten Dame (1956), Die Physiker (1962), Justiz (1985).
>
> Max Frisch (1911-1991) met o.a. Homo Faber (1957), Biedermann und die Brandstifter (1958), Andorra (1961).
>
> Günter Grass (1927-2015) met o.a. Die Blechtrommel (1959), Katz und Maus (1961), Der Butt (1977), Die Rättin (1986), Im Krebsgang (2002). Hij ontving in 1999 de Nobelprijs voor de literatuur.
>
> Peter Handke (1942) met o.a. Publikumsbeschimpfung (1966), Wunschloses Unglück (1972), Die Angst des Tormanns beim Elfmeter (1970).
>
> Elfriede Jelinek (1946) met o.a. Die Klavierspielerin (1983), Lust (1989).
>
> Benjamin Lebert (1982) met o.a. Crazy (1999)
>
> Robert Musil (1880-1942) met Die Verwirrungen des Zöglings Törless (1906).
>
> Luise Rinser (1911-2002) met o.a. Jan Lobel aus Warschau (1948).
>
> Bernhard Schlink (1944) met Der Vorleser (1995).
>
> Patrick Süskind (1949) met Das Parfum (1986).
>
> Brigitte Schwaiger (1949 - 2010) met Wie kommt das Salz ins Meer (1977).
>
> Martin Walser (1927-2023) met Ein fliehendes Pferd (1978).

Schrijvers uit de voormalige DDR: ► Jurek Becker (1937-1997) met Jakob der Lügner (1969), Der Boxer (1976), Schlaflose Tage (1978).

> Stefan Heym (1913-2001) met Die richtige Einstellung und andere Erzählungen (1977).
>
> Uwe Johnson (1934-1984) met Mutmaßungen über Jakob (1959).
>
> Ulrich Plenzdorf (1934-2007) met Die neuen Leiden des jungen W. (1972).
>
> Anna Seghers (1900-1983) met o.a. Das siebte Kreuz (1942), Transit (1944).
>
> Christa Wolf (1929-2011) met Der geteilte Himmel (1963), Kassandra (1983), Störfall (1987), Was bleibt (1990).

Kort onthouden

- verwerking van oorlog en naziverleden
- Trümmerliteratur
- Borchert, Celan, Eich en Böll
- Gruppe 47 en literatuur uit West-Duitsland en de DDR

17

Postmodernisme en literatuur na 1989

postmodernisme vóór en na 1989 - 1989/90 als historische cesuur

Het **postmodernisme** ontstaat al vóór 1989 en heeft geen scherp afgebakend begin- of eindpunt. Kenmerkend is dat vaste waarheden, traditionele zekerheden en grote verklaringsmodellen ter discussie worden gesteld.

1989/1990 is vooral een belangrijke historische cesuur in de Duitse literatuurgeschiedenis. Na de val van de Berlijnse Muur, het einde van de DDR en de Duitse hereniging ontstaat een nieuwe maatschappelijke situatie. Literatuur over deze veranderingen wordt vaak **Wendeliteratur** genoemd. Voor nieuwere literatuur wordt ook de bredere term **Gegenwartsliteratur** gebruikt.

Belangrijke kenmerken van het postmodernisme

1. Pluralisme - geen absolute waarheid

Er bestaat niet één objectieve waarheid of één allesverklarend wereldbeeld. Verschillende perspectieven en interpretaties kunnen naast elkaar bestaan.

2. Zoektocht naar identiteit

Personages en auteurs stellen vragen als: wie ben ik, waar kom ik vandaan en waar hoor ik bij? Verleden, familie en maatschappij kunnen daarbij een belangrijke rol spelen.

3. Intertekstualiteit

Teksten verwijzen naar andere boeken, mythen, historische gebeurtenissen en culturele kennis. Bekende motieven kunnen opnieuw worden gebruikt, veranderd of geparodieerd.

4. Vermenging van hoge en lage cultuur

Grenzen tussen klassieke literatuur en populaire cultuur worden bewust doorbroken. Een tekst kan bijvoorbeeld tegelijk verwijzen naar Goethe, films, reclame, popmuziek of alledaagse cultuur.

5. Spel met genres en vertelvormen

Genres en literaire conventies worden gecombineerd, veranderd of geparodieerd. Een roman kan bijvoorbeeld kenmerken van een detective, autobiografie, historische roman en satire mengen.

6. Metafictie en zelfreflectie

De tekst kan de lezer bewust maken van het feit dat hij een geconstrueerd verhaal leest. De verteller kan bijvoorbeeld commentaar geven op het vertellen of schrijven zelf.

7. Fragmentatie

Een verhaal hoeft niet lineair te verlopen. Tijdsprongen, wisselende perspectieven, verschillende vertellers, losse fragmenten en open eindes komen regelmatig voor.

8. Ironie en humor

Ironie, parodie en humor worden vaak gebruikt om bekende ideeën, genres en literaire vormen op een speelse of afstandelijke manier te behandelen.

9. Meervoudige codering

Een tekst kan op verschillende niveaus gelezen worden: toegankelijk en onderhoudend voor een breed publiek, maar tegelijk rijk aan verwijzingen en extra betekenislagen.

Literatuur na 1989

Na 1989 verandert het literaire landschap sterk, maar **literatuur na 1989 is niet hetzelfde als postmodernisme**. Belangrijke begrippen zijn **Wendeliteratur** en **Gegenwartsliteratur**.

Wendeliteratur

Wendeliteratur behandelt de **Wende**, de DDR, de val van de Berlijnse Muur, de Duitse hereniging en de gevolgen daarvan. Thema's zijn bijvoorbeeld herinneringen aan het leven in de DDR, verschillen tussen Oost- en West-Duitsland en veranderingen in identiteit en maatschappij.

Migratie en identiteit

Migrantenliteratur is een brede categorie en is niet hetzelfde als 'herinnering van de derde generatie'. In hedendaagse Duitstalige literatuur kunnen migratie, familiegeschiedenis, meertaligheid, culturele achtergrond, discriminatie en de vraag waar iemand zich thuis voelt belangrijke onderwerpen zijn.

Kort onthouden

- **Postmodernisme:** pluralisme, meerdere perspectieven, intertekstualiteit, vermenging van hoge en populaire cultuur, spel met genres, metafictie, fragmentatie, ironie en meervoudige codering.
- **Literatuur na 1989:** Wende en hereniging, Oost en West, herinnering en verleden, identiteit, migratie en culturele achtergrond.
- **Belangrijk:** 1989 is een historische cesuur, niet het eenvoudige beginjaar van het postmodernisme.